

בזמן של הסתר פנים

יש זמנים שבהם כלל האנשים, וביחוד היחידים והקבוצות של המרגישים חשים בהסתר פנים. אין הם יכולים להתפלל, אין הם יכולים לסעוד יחד כראוי. אין הם יכולים לשמוח. הם יכולים לכל היותר להיות ליחידים, אך לא לעדה חיה ושמחה. האל רחוק. כתוב: "ויקץ כישן ה' כגיבור מתרונן מיין" (תהילים עח, סה). זהו תיאור היקיצה מן השינה, והשינה היא חוסר העוז של האלוהים, המתבטא בחוסר האפשרות של בני האדם להתפלל, לבוא בברית של עדה ולעלות בדרגת הקיום, בחוסר הקשר שבין האדם לשמים, שבין האדם לרעהו ושבין אדם לעצמו, ובחוסר השמחה שבחיים. העולם אינו פתוח. האלים ישנים — אמרו עובדי האלילים, והם הבינו יפה את המתרחש בעולם. היצורים השמימיים — כך סברו עובדי האלילים — נבדלים מן המקדש ומן הפולחן. הם מתרחקים מבני האדם, שבים לשמים למנותחם וישנים את שנתם, ועל כן המקדש הוא ריק. סוד ההתרחקות של האלים מביא אצל שבטים שונים לידי ביטול כל פולחן. עבודת האל בטילה, אין קרבן ואין תפילה ואין תודה. רק מנהגים דתיים אחדים נשארים, והם זכר לאלוהות, כגון "השתיקה הקדושה" של הציידים בשובם לכפרם. התפיסה של עובדי אלילים אלה היא תפיסה מהותית. האדם שואל את עצמו אם גם עליו ללכת בדרך זו בשעה שהוא מרגיש כיום בהסתר הפנים. ברור שטובה היא השתיקה המודעת מן ההתעלמות, כלומר טוב להסתייג מאשר להמשיך כאילו לא חל כל שינוי. השותקים הופכים את הסתרת הפנים למודעת, אך אינם נהנים ממנה ואינם מתענגים עליה. הם גם אינם נותנים ביטוי רב להסתרת הפנים ומבעד השתיקה מורגשת ציפיה בלב לגילוי שכינה, ולהסרת מחיצת הברזל. המאמר החסידי הידוע על הפסוק: "ואנוכי הסתר אסתיר פני", שאם האדם יודע שבתוך ההסתרה יש "אנוכי", יש אלוהים, שוב אין זאת הסתרה — עשוי לנחם את האדם, אך הוא עשוי גם להוליך אותו שולל, שיסמוך על "הידיעה" שיש אלוהים בהסתרה, ידיעה שאין בה ממש אם האדם ממשיך

בכול כבתחילה, כאילו לא קרה דבר, כלומר: ממשיך לחיות במצב של שינה בהקיץ, כמו שעשו דורות.

מסתמנות בשבילו שתי דרכים: דרך השתיקה ודרך המאמץ, ועליו לבחור באחת הדרכים. לכל אחת משתיהן צד חיובי וצד שלילי. הדרך השלישית היא הדרך של מתן ביטוי אמנותי להסתר הפנים והנאה אמנותית מהסתר הפנים והיא דרך פסולה.

יש זמנים שהרגשת העתיד של הבריות היא הרגשה של "סוף העולם", הרגשה של כליון הממשמש ובא. כמו בבית המלא חומר שריפה, שאם יפול לשם במקרה, ולאמיתו של דבר לא במקרה, גפרור אחד — עלולה לפרוץ שריפה איומה; ולא פחות קשה הוא המצב הנפשי של בני־האדם שניטל מהם העוז והם כנתונים ב"כף הקלע". זוהי הרגשה של הסתר פנים הבאה מתוך חרון אף של האלוהים בשעה שבני־אדם הם כנזופים למקום.

העולם מתפרנס משיריים

האנשים קיימים בתקופתנו בזכות השיריים. בלי השיריים האלה אין קיום. יש חוגים המתפרנסים משרידיה של הדת. טענתם היא: אם נוותר על השרידים האלה מה נשאר לנו? הם מתנגדים לכל שינוי ותיקון בדת אעפ"י שאינם מאמינים, וטענתם היא אם נתחיל לתקן יתפורר הכל. היסוד לכך הוא בזה. משום שהם מרגישים שאין חוקף בדת והיא תלויה במסגרת, ועל כן הם מפחדים לשנות את המסגרת. יש חוגים המתפרנסים משרידי הסוציאליזם, ויש המתפרנסים מן המדע, מן הטכניקה ומן האסתטיקה. המקובלים והחסידיים עמדו על הסוד של: "ואתה (האלהים) מחיה את כולם". ההדגשה היא על מלת "ואתה", כי מקור המחיה הוא האלוהי. גם אלה שדתם היא המדע או האמנות יש בהם משרידי האלוהות. ואפילו התעוררות מדעית־טכנית־משקית־לאומית, כגון ההתעוררות שקמה עכשיו בסין, מקורה ב"חפץ הקיום", כלומר בחפץ המונח בטבע האדם לתת טעם לקיומו (ולא במובן "חפץ הקיום" הידוע בישראל ממשנתו של אחד העם). במקום שאין כל התעוררות — העם מכביד את לבו ומקשה את ערפו. בעצם ה' הוא המכביד את לב העם ומקשה את ערפו, כי העם מסתגר, נועל את דלתות

הנפש בפני השפעתם של אנשי הרוח, מתוך ההכרח בהגנה עצמית, מתוך כך שאין לו ברירה, כי הוא מרגיש שהעולם מתפורר ושאנשי הרוח מסתפקים בתוכחה מילולית, שהם נהנים מעצמם ואין להם יכולת לתת לו מזון רוחני, שאין בהם כוח לפרנס את העניים ברוח, ובכן האלוהי שבעם הוא המניע העיקרי בהכבדת הלב, בשאיפתו למנוחה שלא יטרידו אותו אנשי הרוח. העם יודע שאנשי הרוח עוסקים בחידושים: בחידושים מחקריים במדעי הרוח ובחידושים לשוניים בפילוסופיה, ובחידושי ספרות וביקורת שגם הם בסופו של דבר חידושי לשון, ולכל היותר הם מוכיחים את בני דורם וקוראים עליהם תיגר ואחר-כך הם נעשים ענווים ואינם מורים דרך. העם יודע שאנשי הרוח אינם עוזרים לו להתגבר על המשבר. אין חזון נפרץ, כפשוטו של מקרא שאין החזון מצוי, וגם כמדורשו שאין החזון פורץ לתוך המציאות, לתוך הנתון, שאין בו כוח לחדור לתוך המציאות. אין עוז באנשי הרוח ולפיכך אין תוכחתם תוכחה ואין ביקורתם ביקורת, והאדישות הולכת ומתגברת. העם אינו שם לב לאנשי הרוח משום שהוא מרגיש ויודע שאין להם מה לתת לו לקיומו ולפרנסתו הרוחנית. ניטל הטעם מן התוכחה, ודבריהם של המוכיחים המתארים את המציאות הירודה שום אינם נכנסים ללב. ובכן: אין מוכיח.

העדר השמחה

הסימן המובהק להסתר הפנים הוא העדר השמחה בעולם האדם. שיכח ה' מועד ושבח, כביטוי באיכה (ב, ו). אין לך דבר האפניני לציביליזאציה כמו העדר השמחה. אבי ז"ל היה מספר על רבי דויד משה מטשורטקוב ז"ל ששאל פעם את אנשיו למה לא היתה אווירה של שמחה בחג הסוכות וענו לו שלא היו מוכנים לכך, ואמר: פלא הדבר בעיני, הרי שמחה, ועל אחת כמה וכמה שמחה כזאת (שמחת החג) שהיא שמחה של מצווה, למה ניטלה מישראל? הרי ישראל הם חלק אלוהי ועליו (על אלוהים) נאמר: עוז וחדוה במקומו? אילו היו ישראל שרויים בשמחה היו כשרים יותר. אילו היו ישראל שרויים בשמחה היו טובים יותר. אבל מה פלא יש בדבר. שמו קורה גדולה וכבדה על ראשם של ישראל ואין איש יודע כיצד להשתחרר ממנה. הגיעו למה שנאמר בעמלק: אשר קרך בדרך — הוא

צינן את ישראל בדרך. לפנים היו גזירות שמד, אבל אז היתה מסירות נפש. עכשיו (כלומר בסוף המאה שעברה) אין גזירות שמד ואין מסירות נפש ואין שמחה.

האנטרופיה והכיוון האנטי-אנטרופי

הפיסיקאים אומרים שהאנטרופיה גדלה והולכת בעולם, והיקום מקפח את חייו, זרק במקום שיש מובלעות מקומיות, שהכיוון שבהם הוא בניגוד לכיוון של היקום שם יש חיים; שהיקום והקיום מתנגדים זה לזה. תכלית הניגוד. דומה שגם באדם המצב הוא כך, שהקיום אינו אלא במובלעות שכיוונן הוא בניגוד למודרניות, להמוניות, ל"עתונות" וכו'. המסגרתיות (הארגוניות) המודרנית נוגדת לכאורה לתוהו ובוהו, אך היא מבטלת את הטעם של המעשה, ועל כן גם היא תוהו. המלחמה באנטרופיה הגדלה והולכת באדם היא מלחמה בתוהו וב"סדר של תוהו", מלחמה בביטול הדיפרנציאציה, בזרם הכללי. יחידים וקבוצות נאבקים בתוהו, באנטרופיה שבעולם האדם באמצעים שונים. ככל שגדלה האנטרופיה כך נוטה היקום, בדרך הטבע, וכן נוטות כל המערכות ביקום — להישחת ולקפח את ייחודם, לגוע ממצב פחות-מסתמי אל מצב יותר-מסתמי, ממצב של ארגון והבדלה, שבו קיימים ייחודים וצורות, אל מצב של תוהו-ובוהו ודמיון-כדי-זהות. ואולם, אף-על-פי שהיקום בכללו נוטה להיפגם, הרי מצויות בו מובלעות מקומיות שכיוונן נראה מנוגד לזה של היקום בכללו ושקיימת בהן מגמה מוגבלת של חיזוק הארגון. מקומם של החיים הוא באחת המובלעות האלו (לפי נורברט וינר: אנשים ומוחות מכונה, ספרית פועלים 1960, עמ' 12—13).

האנטרופיה היא ההתפרקות, הפרת החיים, ובתוך המסגרת של האנטי-טרופיה הגדלה והולכת יש איים ("כיסים") של אנטרופיה יורדת. אנן בעצמנו, האנשים החיים, מהווים איים של פחות-אנטרופיה. החיים האורגאניים הם איים כאלה, אבל החיים הנפשיים הרוחניים שבהם אנטנו מרגישים שאלוהים בקרבנו ושהשמחה במעוננו הם העיקר בהשגת המטרות האנטי-אנטרופיות, כי בחיים האנושיים לא רק התוהו אלא גם הסדר המכאני, הסדר של תוהו הוא קרוב לתוהו.

נסיונות של תיקון

האדם הרליגינזי בזמן הזה עוסק בתיקון, בהטלאה, בניקוי שמשות מפויחות, כביטוי של רבי מגדל מקוצק. הוא מחפש אחרי נסיונות תיקון העשויים לעזור ליצור מובלעות בתוך האנטרופיה בכל מקום שמוצא. לא נצטמצם במסורת שלנו ובמקורות שלנו. הרי גם הקבלה והחסידות הורכבו על התורה והמצוות של ישראל וטעמי המצוות בקבלה ובחסידות שאובים לעתים קרובות ממקורות זרים.

היוגה

כיוון שענין היוגה הולך ומתפשט כאחד מדרכי התיקון המובהקים והוא עשוי לתפוס מקום חשוב בעולמנו רצוני להעיר כמה הערות לנושא זה.

היוגה אינה באה להרפיה של מתיחות, להיפך. היא עצמה מתיחות פנימית עצומה, קבלת עול קשה, טכניקה מאמצת של חישול הרצון, ויש צורך בגוף חזק ובאומץ רב כדי לעמוד בנסיון היוגה. בסופו של דבר יש השתחררות, הרפיה, אבל עיקר היוגה הוא בהגדלת העוז, בהכוונת החיים פנימה. ההרזיה, תיקון פעולת העיכול, סילוק הכאבים, הרגעת העצבים אינם העיקר ביוגה, וכן אין העיקר בה שבגיל גבוה יהיה האדם רענן ושגופו יישאר כתיקונו אחרי מותו וכו'. יוגה היא טכניקה מאגית שבעזרתה זוכה האדם בכוח, בעוז, בתוקף שהוא למעלה מן האדם. היוגה היא טכניקה ששימשה את תורת האטמן-בראהמן (ששלטה בהודו), וכן שימשה את תורת בודהא, והיא עשויה לשמש השקפת עולם חדשה שתיוצר בעולם. על-ידי הטכניקה של היוגה רצה ההודי להשיג בכוח את הנהות או את הקשר בין נשמת העולם (בראהמן) לבין נשמת האדם האישית (אטמאן) עד שיהיו הבראהמן והאטמאן לאחד. האחדות הזאת לא תושג לדעתו בענווה ובכניעה אלא בכוח השלטון, במאמץ, באלימות פנימית. ההתעלות המושגת בענווה ולא בכוח זרה להודי, ההתעלות נקנית לדעתו ברצון חזק לשלטון פנימי. אחרי כן באה תורת הגלגול להודו (במקום תורת בראהמן-אטמאן), וכל המאמץ (וגם היוגה) נעשה מכוון להשתחררות של האדם מן המחזור של

היקום. דבר זה זר לנו, היהודים. גם אצלנו חשובה האקטיביות הפנימית, אך המטרה היא טעם החיים ולא האין. אנחנו קרובים יותר לתורת בראהמן-אטמאן שבהודו מאשר לתורת הגלגול ולהשתחררות מן המחזור. תורת הגלגול מעסיקה מאז את מחשבת הודו. המוות החוזר הוא מצב איום: נולדים ומתים, ונולדים וחוזרים ומתים עד אין סוף, ומשום כך ניסו להביא את הדבר לידי סוף, שיהיה סוף למיתה. ע"י היוגה מגיעים לביטול היש, לביטול הקשרים עם היש בכלל. שורפים כל מה שנשאר מאתנו ושעשוי להיוולד מחדש. באמצעותה בורחים מגלגל החוזר, גלגל הלידות והמיתות החוזר ללא הרף לעולם ועד. הנשמה נעשית רואה שאינה רואה מאומה. ראי שאין דבר משתקף בו, אור שאינו מאיר עוד, זרע הקיום נשרף.

העיקר בפעולותיו של היוגי: בהתרכזות, בהתלהבות המאגית, בעצירת הנשימה, בהעמדת הלב וכו' שישיג האדם שליטה שלימה במערכת העצבים הווגיטאטיבית, וכך הוא מגיע לידי קבלה של כוחות מאגיים. בדמיונו עף היוגי, טס, רואה ואינו נראה, יש בו הכוח להימצא במקום הרחוק ממקומו ולראות בלי חושים. האם כל זה רק דמיון? יש לשים לב לאפשרויות הטלפאטיות הקיימות באנשים מסוימים והמוכחות מבחינה נסיונית ואין ספק באמיתותן: יש ראייה בלי חושים, יש ידיעת העתיד וכו'. חשוב להבין זאת ולדעת את העובדות. אמנם מעטים הם בני האדם הרואים בלי חושים ויש כאן הרבה אחיזה עיניים, אבל יש מקרים בדוקים ומנוסים ואין להכחישם.

לבסוף מגיע היוגי לידי השתחררות מן החומר, לידי התפשטות הגשמיות; לידי כליונם של זרעי היש. היוגי נהפך לאיש אחר. במקום שבחה של היוגה אין להתעלם מן הצד השלילי שבה. כאן יש מקום לחשש רציני שהיוגה עשויה להביא לידי חוסר מצפון. היוגי יודע שכל מה שיעשה אינו קושר אותו עם המציאות ואינו נותן לו קרמה¹ נוספת ודבר זה עשוי להביא לחוסר אחריות ממש.

היתה גם יוגה מאוחרת שהשתמשה באמצעים מיניים כדי לשחרר את האדם משלטונו של הזמן באמצעות כוח גברא. זוהי הטנטרה-יוגה

1 הקרמה כוללת כל מעשי אדם וכל תוצאות המעשים: כל הנובע מן המעשים וכל הנגרם על ידיהם בחיי האדם, וגם אחרי מותו בגלגוליו הבאים.

שפיתחה דרך של תאווה מיגית המכוונת לרוחני, והביאה לידי סטיות קשות. כסטיות אשר בשבתאות ובפראנקיזם אצלנו. היוגה היא אמצעי טכני והיא יכולה לשמש עזר לכל תנועה רוחנית כשם ששימשה עזר להינדואיזם ולבודהיזם וכן היא עשויה לשמש לבריאות ולהיות לאפנה וגם להיות פסולה.

דרך ה"אין"

כיוון שיש בדורנו אירופאים ההולכים בדרך הבודהיזם רצוני להקדיש הערות אחדות לביאורה של דרך זו. על אף ההבדלים היסודיים שבין הבודהיזם לבין היהדות יש גם צדדים שווים. בעיקר בין היהדות החסידית לבין הבודהיזם וכדאי לעמוד עליהם. היהדות כבודהיזם רוצה בחיים שאין למוות שליטה עליהם. היא מעמידה איפוא תביעה גדולה לקיום. היוצרים ביהדות לא ראו את המטרה ב"אין", באנטרופיה הנפשית, אבל כדי להגיע ל"יש" עברו גם הם דרך ה"אין". ויש סמוכין להשקפה זו ביהדות. סוד ה"אין" הוא עיקר בבודהיזם. ה"אין" הוא ביטול ערכן של התחושות, ביטול הדברים הקושרים אותנו לעניני העולם הזה, ביטול היצרים, ביטול אחיזתנו באישיות האני-דיבידואלית שלנו. אחיזה זו פירושה שדברים מסוימים הנמצאים בעולם הזה הם שלי, שייכים לי, שאני אחד מן הדברים שבעולם הזה, שדבר פלוני זה אני, או שדבר פלוני נמצא בי או שייך לי. כשדוחים תפיסה זו מתחילים להכיר שהאינדיבידואליות אינה אלא יציר הדמיון.² דרך ה"אין" מובילה לאייתלות ברכוש, וכן בעמדה בחברה. היא מביאה לפשטות ולא לרווחים ולנוחות. היא מביאה את האדם להיות מרוצה, להיות בודד ולא חברתי, לשמח בטוב ולא למצוא סיפוק בנקמה וכו'. העיקר בדרך זו שיהיה לאדם בשעות ההתבוננות פיקוח מלא על העולם הרוחני הנפשי שלו. לדעת הבודהיזם כל הרע בא מזה שאנחנו המצאנו לעצמנו את ה"אני" ואת ה"שלי". לדעתו אין לאדם צורך להיות אישיות אינדיבידואלית. ואין לחשוב שהבודהיסטים הם כולם פסימיים ומיואשים. להיפך, האירופאים

2 עיין: Edward Conze, Buddhism, Oxford 1953

שהיו בבורמה ובטיבט מעידים שהשמחה שרויה במעונם של הבודהיסטים שאינם מעריכים את עצמם ואת העולם הזה ושכל כוחם בויתור על העולם. ידוע הוא כוחה הרב של אימת הקיום על האדם, של הפחד הטמיר שבלב שממנו ניזונים כל מרעין בישין שבחיים. רק יחידים זוכים להשתחרר מאימה זו התוקפת את האדם גם בהיותו רחוק מן העולם הזה ונמצא בעולם החלומות. אדם מקיץ בלילה ותמה על קיומו, או מתמלא פחד ורעדה על העובדה הפשוטה שהוא קיים. אז האדם רואה ומרגיש את עצמו כחסר אונים במידה שלא פילל. הבודהיסטים מבלים את ימיהם בהרהורים ובחלומות פלאים ובונים ארמונות אוויריים בהזיה ומבטלים על-ידי כך את אימת הקיום. הם „שפלים וקיימים“. הם שוכחים את עצמם ולפיכך הם מאריכים ימים³.

דרכי תשובה מקובלים ומשמעותם בזמננו

כמו בדורות קדומים כך גם בדור של הסתר פנים בזמן הזה בוחר האדם הרליגינזי בדרכי התשובה המקובלים, בצום, בטבילה, בשתיקה וכו' ומצפה למפנה.

ה צ ו ם. — הצום גורם זעזוע לאורגאניזם ומביאו לידי התעוררות. הצום הוא אחד האמצעים של המלחמה בשינה שבהקיץ. אם אין תענית — אין האדם המודרני מתעורר להיטהרות ולהתעלות. נימוקי ההתנגדות לסיגופים שמצאו את ביטויים בספרות החסידית אינם תופסים מקום מרכזי בדורנו. החשש שההישגים הנפשיים הנקנים בסיגופים ייהפכו למטרה וירחיקו את האדם מאביו שבשמים קיים גם לגבי האדם המודרני, אבל כיוון שהוא עומד בסכנה גדולה מזו של ניתוק מוחלט מן השמים, עשויה התענית להקטין את המרחק שבינו לבין השמים ולקרבו לשמים. העיקר ביושבים בתענית וכן בטבעונים ובצמתונים הוא שעליהם להזהר שלא ייכשלו בגאווה כתוצאה מהינזרות. גם בחסידות לא היתה דעה קבועה בדבר. זכורני את ביאור הפסוק ששמעתיו מפי חסידים: „באנו הנה לשבור אוכל“ — באנו לעולם הזה כדי לשבור את תאוות האכילה.

3 על דרכם של הזאן-בודהיסטים עיין בפרק על הזאן-בודהיזם.

הטבילה. — הטבילה היא חזרה לקדמות היקום, למצב שלפני ההיבדלות שבין היבשה ובין הימים שבבראשית ולפני קריאת השמות: שמים, ארץ, יום, לילה שבבראשית, כי השמות הם גבולות. הטבילה היא תהליך של היתוך, של ביטול הצורות ואחר־כך של יצירת הצורה. יש בה בטבילה מעין מוות וגם מעין לידה מחדש. הטבילה מגבירה את העז, את האנרגיה הקיומית.

השתיקה. — השתיקה היא חשובה, עיין להלן בפרק על הרקע המיתי של התנ"ך, אבל לעתים היא גם ממיתה. ה"יהודי הקדוש" אמר על איש אחד שקיבל על עצמו את השתיקה שאין שומעים ממנו שום דיבור בעולם האמת. הוא אמר שאין לאדם להמית את הדיבור של עצמו והוא לימד את האיש כיצד לדבר⁴. גם אצל גורדייב אנו מוצאים התנגדות לשתיקה כשלעצמה. האדם הוא חי מדבר ויש לזכך את הדיבור. רק במקרים שיש צורך בכך האדם רשאי לגזור על עצמו שתיקה לשם תיקון. השתיקה טובה לריכוח פזורי הנפש, ואם האדם נוטה לתסיסה — השתיקה מעמיקה את מהותו ומביאה אותו לשלווה שאחרי התסיסה, אך אם הוא נוטה לאדישות עליו להפסיק את השתיקה כעבור זמן קצר. ויתכן שהיהודי הקדוש הפסיק את שתיקתו של האיש משום שדרך תיקונו לא היתה בשלווה, כי בשלוותו הגיע לאדישות⁵.

תשומת לב לחלוט. — החידוש בפסיכואנליזה, ובעיקר בזו של יונג, הוא שהכירה שהמתגלה לאדם בחלום אומר לו משהו הנוגע לחייו, משהו הראוי לשים לב אליו. בחלומות מהותיים, חשובים, מוסרים לבעל החלום ידיעות על סודות החיים הפנימיים, מראים לו לאדם את החסר בקיומו, במשמעות חייו, ועליו לשים לב ולפענח את הנאמר לו בשפת הסמלים כדי שידע מה חסר לו וינסה לתקנו⁶.

המפנה המקורי. — המפנה שהאדם מצפה לו יביא לידי כך שיחידים וקבוצות של מרגישים ייבדלו מן הטכניקה ומן המשקיות ואחרים

4 מתוך "אור הגנוז" למ. בוכר. עיין להלן על גורדייב (בתוך הפרק: דרכי תיקון).

5 אבל עיין להלן בטענות נגד "הטכניקות".

6 עיין להלן בפרק על החלום.

יקנו להן משמעות. הטכניקה והמשקיות עצמן תאלצנה את החזקים ברוחם לצעדים אלה. אם להביא דוגמה מן ההיסטוריה אפשר להגיד שיבוא גל רוחני כמו שבא לעולם בראשית הנצרות. הבריחה מן המפלגה ומן הפראזה כבר נראית לעין. הרוב בורח לצד ההנאה הרגעית, והיחידים, והקבוצות של המרגישים יפסיקו את השינה בהקיץ, יקדשו מקומות וזמנים, יגבירו את הקשב לגוף, יתייחדו עם עצמם, ישנו את החינוך, ואם תבוא אישיות גדולה היא עשויה לחולל נפלאות, בכיוון האישי של היחיד ובכיוון העדתי כאחד. ההיבדלות מן הטכניקה ומן המשקיות תביא אצל אחדים לידי שנאת הציביליזאציה. בישעיהו כתוב: „ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו“. הנוצרים הראשונים היו הורסים מפעלי אמנות של העולם הקלאסי, אך יתכן שהמפנה יבוא על-ידי אלה שיקבלו את המפעלים המדעיים-הטכניים ויכניסו שינוי באופיים ובמשמעותם.

כתוב בספר זכריה (ח', כ"ג) שיחזיקו אנשים מכל הגויים בכנף איש יהודי לאמור: נלכה עמכם כי שמענו אלוהים עמכם. נבואה זו לא תתקיים אם לא נשקיע מאמצים ביצירת מובלעות אנטי-אנטרופיות בעלות כוח חיים בתוך האנטרופיה הכללית שבעולם האדם. אין בכוונתנו לבטל את הטכניקה והמשרדיות, אבל ברצוננו לחזק את הדיפרנציאציה בתוך הזרם הכללי, ליצור קשר עם הרוחני בתוך התוהו ובתוך הסדר של תוהו, שלא לתת למכונות ולניירות המשרדיים לבטל את הרוחני שבקרבתנו.